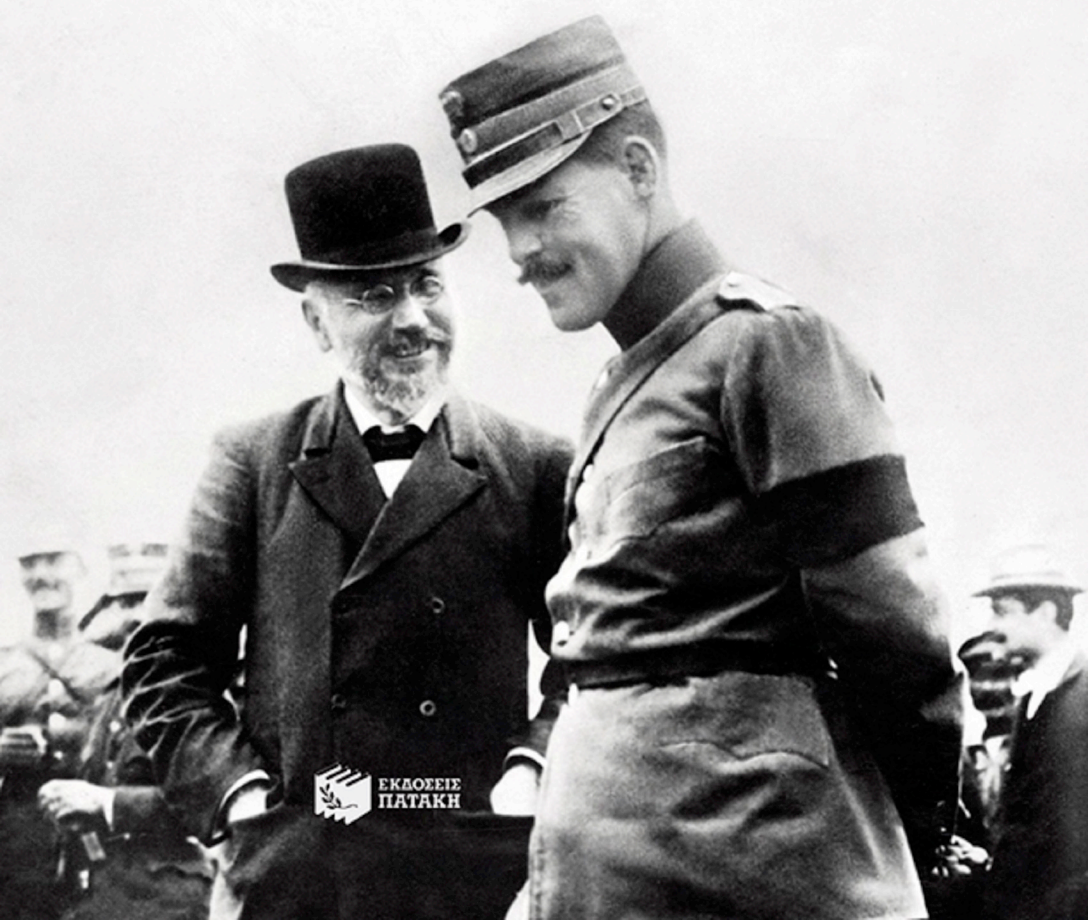

ΓΙΩΡΓΟΣ Θ. ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ

1915

Ο ΕΘΝΙΚΟΣ
ΔΙΧΑΣΜΟΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΤΑΚΗ

ΓΙΩΡΓΟΣ Θ. ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ

1915
Ο ΕΘΝΙΚΟΣ ΔΙΧΑΣΜΟΣ

Θέση υπογραφής δικαιούχου δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας,
εφόσον η υπογραφή προβλέπεται από τη σύμβαση.

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως άνευ γραπτής αδείας του εκδότη η κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Εκδόσεις Πατάκη – Θεωρητικές επιστήμες / Ιστορία
Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, 1915: *Ο Εθνικός Διχασμός*
Υπεύθυνος έκδοσης: Άγγελος Κοκολάκης
Διορθώσεις: Κώστας Σίμος
Σελιδοποίηση: Παναγιώτης Βογιατζάκης
Φιλμ, μοντάζ: Μαρία Ποινιού-Ρένεση
Copyright © Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος και Σ. Πατάκης ΑΕΕΔΕ
(Εκδόσεις Πατάκη), 2015
Πρώτη έκδοση από τις Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, Νοέμβριος 2015
KET A106 ΚΕΠ 869/15
ISBN 978-960-16-6498-9

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ) 38, 104 37 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.36.50.000, 210.52.05.600,
801.100.2665, FAX: 210.36.50.069
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.38.31.078
ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΚΟΡΥΤΣΑΣ (ΤΕΡΜΑ ΠΟΝΤΟΥ - ΠΕΡΙΟΧΗ Β' ΚΤΕΟ),
570 09 ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, ΤΗΛ.: 2310.70.63.54, 2310.70.67.15, ΦΑΞ: 2310.70.63.55
Web site: <http://www.patakis.gr> • e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	13
Συντομογραφίες και ημερομηνίες	19
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΟΥ ΔΙΧΑΣΜΟΥ 1909-1922	21
Η Επανάσταση του 1909	21
Ανόρθωση με προετοιμασία για πόλεμο	29
Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι	33
Μετά τους Βαλκανικούς	35
Η ρήξη	40
Η πρωθυπουργοποίηση του Γούναρη	51
Αποχώρηση του Βενιζέλου από την πολιτική	54
Οι εκλογές της 31ης Μαΐου 1915	58
Ο Βενιζέλος πάλι πρωθυπουργός	60
Η δεύτερη παραίτηση του Βενιζέλου	65
Κυβέρνηση Ζαΐμη	68
Οι μονόπλευρες εκλογές της 6ης Δεκεμβρίου 1915	75
Η κυβέρνηση Σκουλούδη και η παράδοση του Ρούπελ	79
Η συμμαχική διακοίνωση της 8ης Ιουνίου 1916	83
Η παράδοση της Ανατολικής Μακεδονίας	86
Η Προσωρινή Κυβέρνηση	91
Τα Νοεμβριανά	96

Ο αποκλεισμός	103
Οι δυσκολίες της Προσωρινής Κυβέρνησης	107
Η εκδίωξη του Κωνσταντίνου	110
Το Βενιζελικό καθεστώς	112
Η τύφλωση με τη Σμύρνη	122
Οι εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920	125
Το Αντιβενιζελικό καθεστώς	140
Καταστροφή και Δικτατορία	148
Η εκτέλεση των Έξι	150

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Ο ΔΙΧΑΣΜΟΣ ΩΣ ΣΧΙΣΜΑ .....

1. Μεσσίας και Σατανάς	164
2. Κωνσταντίνος Α΄, ο «Δωδέκατος»	174

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Ο ΔΙΧΑΣΜΟΣ ΩΣ ΚΡΙΣΗ ΕΘΝΙΚΗΣ

ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗΣ	189
1. Παλαιά Ελλάδα και Νέες Χώρες	191
2. Έλληνες και αλλοεθνείς	195
3. Κράτος και Έθνος	216
4. Η προτεραιότητα του αλυτρωτισμού	230

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Ο ΔΙΧΑΣΜΟΣ ΩΣ ΤΑΞΙΚΗ ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ ....

1. Αστοί	238
2. Μικροαστοί	247
3. Εργάτες	251
4. Αγρότες	257
5. Διαταξικές συμμαχίες	265

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: Ο ΔΙΧΑΣΜΟΣ ΩΣ ΕΜΦΥΛΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ ...

1. Το τραύμα των Νοεμβριανών	270
2. Τα θύματα της Προσωρινής Κυβέρνησης	286
3. Στασιαστές, λιποτάκτες, προδότες	296

4. Το Αντιβενιζελικό μαρτυρολόγιο	305
5. Η εκτέλεση των Έξι	313

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ: ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΚΥΡΙΟΤΕΡΩΝ

ΠΡΟΣΩΠΩΝ	319
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	337

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Αυτό το βιβλίο αποτελεί την τελική σύνθεση όσων έμαθα, ανακάλυψα, στοχάστηκα, δίδαξα και έγραψα επί σαράντα χρόνια για να ερμηνεύσω τον Εθνικό Διχασμό. Στο διάστημα αυτό, δεν κατάφερα να προκαλέσω με την ερμηνεία μου ευρύτερη και γονιμότερη συζήτηση, όπως θα συνέβαινε σε άλλη χώρα. Είχα, πάντως, μία τουλάχιστον ικανοποίηση. Πρωτάκουστη όταν την έκανα εγώ το 1977, η επιστημονική διάγνωση ότι ο Ελευθέριος Βενιζέλος υπήρξε «χαρισματικός» ηγέτης (με την έννοια του Μαξ Βέμπερ) έχει γίνει πλέον κοινότοπη...

Στις σελίδες που ακολουθούν, ο Εθνικός Διχασμός δεν ερμηνεύεται μόνο ως οιονεί θρησκευτικό «σχίσμα» χαρισματικής προέλευσης. Ερμηνεύεται κυρίως ως κρίση στη διαδικασία εθνικής ολοκλήρωσης, αλλά και ως ταξική σύγκρουση. Ερμηνεύεται επίσης ως διαμάχη που απέκτησε τελικά τις διαστάσεις εμφυλίου πολέμου.

Κάθε ερμηνεία ξεπερνιέται και παραμερίζεται όποτε εμφανιστεί νέα, ικανοποιητικότερη. Από την άποψη αυτή, όσες σχετικές μελέτες είχα την ευκαιρία να διαβάσω τα τελευταία χρόνια υπήρξαν για μένα απογοητευτικές. Μου έμαθαν

πολλά, αλλά δεν πρόσφεραν μία νέα, διαφορετική και ικανοποιητικότερη ερμηνεία. Αντίθετα μάλιστα, αρκετές φορές συνιστούσαν οπισθοδρόμηση. Είτε συσκοτίζαν τα πράγματα, είτε αναμασούσαν παλιές διαστρεβλώσεις.

Το ζητούμενο είναι η κατανόηση, η εξήγηση, η ερμηνεία. Όχι η εξύμνηση, ούτε η καταγγελία. Ωστόσο, μπορεί να δημιουργηθεί στον αναγνώστη η εντύπωση ότι αυτό το βιβλίο μεροληπτεί υπέρ του Ελευθερίου Βενιζέλου και σε βάρος των αντιπάλων του. Αυτό, όμως, προκύπτει από τα ίδια τα πράγματα — όχι από δική μου προκατάληψη. Τα πράγματα «μεροληπτούν», όχι εγώ. Εντελώς αντικειμενικοί παράγοντες, σε πολλά επίπεδα, συνθέτουν μία εικόνα περισσότερο θετική για τη μία πλευρά και περισσότερο αρνητική για την άλλη.

Τέτοιος αντικειμενικός παράγοντας είναι πρώτα-πρώτα η ιστορική δικαίωση. Σε κάθε ιστορική σύγκρουση, μία μόνο πλευρά μπορεί εκ των υστέρων να θεωρηθεί ιστορικά δικαιωμένη. Στην περίπτωση του Εθνικού Διχασμού, δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ότι δικαιώθηκε ο Βενιζέλος — τόσο στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής όσο και στο πεδίο της συνταγματικής νομιμότητας. Στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο νίκησε η Αντάντ, όπως είχε προβλέψει εκείνος. Και η Ελλάδα, έστω καθυστερημένα, βρέθηκε στο στρατόπεδο των νικητών χάρη στον Βενιζέλο. Αντίθετα, ηττήθηκε κατά κράτος η Γερμανία στην οποία προσδέθηκε ο βασιλιάς Κωνσταντίνος συμπαρασύροντας γενικά τους Αντιβενιζελικούς. Στο συνταγματικό πεδίο, δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ότι ο Κωνσταντίνος παραβίασε το πολίτευμα και εναντιώθηκε στη λαϊκή κυριαρχία. Όχι απλά με τη δεύτερη διάλυση της Βουλής, αλλά γενικά με τη δηλωμένη άρνησή του να ξαναδιορίσει πρωθυπουργό τον Βενιζέλο, όσες φορές κι αν κέρδιζε τις εκλογές. Αυτή η άρνηση πιστοποιείται από όλα τα αρχεία και καθιστά περιττή την αναμάσηση χιλιοειπωμένων επιχειρημάτων.

Ένας άλλος αντικειμενικός παράγοντας είναι η «ποιοτική» διαφορά που συνήθως υπάρχει μεταξύ των δύο πλευρών μιας ιστορικής σύγκρουσης. Στην περίπτωση του Εθνικού Διχασμού, μόνο ο Βενιζελισμός έχει ρεαλιστικό όραμα και συγκροτημένο πρόγραμμα. Οι αντίπαλοί του ούτε έχουν ούτε θα μπορούσαν να έχουν κάτι αντίστοιχο και ισοδύναμο, αφού αποτελούν άθροισμα ετερόκλητων στοιχείων, με ελάχιστο κοινό παρονομαστή μόνο την αντίδραση και την αντίσταση στον Βενιζέλο και τον Βενιζελισμό.

Κατά συνέπεια, μολονότι και οι δύο πλευρές ασκούν ακατάσχετη προπαγάνδα, ενιαίο, συγκροτημένο και συνεκτικό πολιτικό λόγο αρθρώνει τελικά μόνο ο Βενιζελισμός. Αυτή η δομική διαφορά ύστερα προεκτείνεται και αναπαράγεται στην ίδια την ιστοριογραφία. Μοιραία υπερισχύει η «Βενιζελική» θεώρηση της σύγκρουσης. Αυτήν ακριβώς επιδίωξε και πέτυχε να αποτυπώσει με τον εγκυρότερο, συνολικότερο και συνάμα συναρπαστικότερο τρόπο ο Γεώργιος Βεντήρης στο μνημειώδες έργο του *Η Ελλάς του 1910-1920*. Το βιβλίο του μοιραία σημαδεύει ανεξίτηλα την ιστορική μνήμη. Δεν υπάρχει τίποτα αντίστοιχο από την αντίθετη πλευρά. Υπάρχουν μόνο απολογητικές ή και αγιογραφικές μελέτες για τον Κωνσταντίνο, τον Γούναρη και άλλα πρόσωπα, αποσπασματικές και περιπτωσιολογικές κριτικές για τα λάθη και τα ολισθήματα του Βενιζέλου, καταγγελίες για τα εγκλήματα που έγιναν στο όνομά του... Αλλά αυτά δεν συγκροτούν μία ολοκληρωμένη εναλλακτική θεώρηση. Μόνο από σοσιαλιστική και διεθνιστική σκοπιά μπορούσε να υπάρξει – και υπήρξε – μία τέτοια εναλλακτική θεώρηση.

Τέλος, μία ακόμη αντικειμενική διαφορά προκύπτει από ορισμένα «ηθικά» χαρακτηριστικά, όταν αυτά διαπιστώνονται και τεκμηριώνονται. Είναι αδύνατο να μην προκαλέσει αρνητική αντίδραση η ανειλικρίνεια, η υποκρισία, η ασυνέπεια, η ασυναρτησία, η πλαστογραφία. Στην περίπτωση του

Εθνικού Διχασμού, οι δύο πλευρές δεν διαφέρουν μόνο ποσοτικά από τη σκοπιά αυτή. Διαφέρουν ποιοτικά.

Με την ερμηνεία μου μπορεί να διαφωνήσει κανείς. Όχι όμως με το πραγματολογικό υλικό που προσκομίζω και επικαλούμαι. Βέβαια, πάντοτε γίνεται επιλογή. Δεν μπορεί να γίνει διαφορετικά. Αλλά όσα γεγονότα αναφέρονται εδώ έχουν ελεγχθεί σχολαστικά. Το υπογραμμίζω, γιατί τα τελευταία χρόνια πληθαίνουν οι ιστορικές ανακρίβειες ακόμη και σε «επιστημονικά» γραπτά, από προχειρότητα και έλλειψη ελέγχου.

Για όσους ενδιαφέρονται να αντλήσουν αναλογίες και διδάγματα από το παρελθόν, ασφαλώς δεν αρκούν οι συνηθισμένες κοινοτοπίες για τις καταστρεπτικές συνέπειες ενός εθνικού διχασμού. Χρειάζεται επίσης να προβληματιστούν για τους χαρισματικούς ηγέτες – ως αναγκαιότητα, αλλά και ως κατάρρα. Συχνά ακούγεται στις μέρες μας η ευχή να εμφανιζόταν κάποιος «σωτήρας» σαν τον Βενιζέλο. Αλλά η χαρισματική ηγεσία δεν εμφανίζεται κατά παραγγελία. Επιπλέον, αξιώνει απόλυτη πίστη και υπακοή. Συνεπάγεται μία εξουσία αυταρχική και ανεξέλεγκτη, ακόμη και όταν διαθέτει λαϊκή και κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Κατά συνέπεια, αργά ή γρήγορα, μπορεί να έχει ακραίες διχαστικές επιπτώσεις.

Μπορούν ακόμη να προβληματιστούν οι σημερινοί αναγνώστες για την αναγκαιότητα συμμάχων και συμμαχιών. Ειδικότερα, για τα ολέθρια αποτελέσματα που έχει η παραγνώριση αυτής της αναγκαιότητας, όπως αποτυπώθηκε τότε στη συνθηματολογία για την «μικράν αλλ' έντιμον Ελλάδα» και για την «αυτοτέλειά» της. Τα συνθήματα αλλάζουν, αλλά ο εθνικός «αυτισμός» ενδημεί.

Σχετικό είναι και το ειδικότερο διαχρονικό ζήτημα της αξιοπιστίας της χώρας στις σχέσεις της με τους ξένους και προπαντός με τους συμμάχους της. Η αξιοπιστία αυτή μεγιστοποιήθηκε επί Βενιζέλου, που κατηγορήθηκε γι' αυτό ως

«ξενόδουλος». Αντίθετα, ο Κωνσταντίνος και οι υποστηρικτές του κατάφεραν να χάσουν τελείως την αξιοπιστία τους με τις παραπλανητικές και παρελκυστικές διαπραγματεύσεις που έκαναν με την Αντάντ το 1915-17. Την αξιοπιστία αυτή πάσχισαν μάταια να αποκαταστήσουν το 1920-22, οδηγώντας τη χώρα στην καταστροφή. Ολέθρια αναξιοπιστία επιφέρουν και σήμερα οι παραπλανητικές και παρελκυστικές διαπραγματεύσεις με συμμάχους και «εταίρους».

Δεν χρειάζεται να πολλαπλασιάσω τα παραδείγματα. Χρειάζεται όμως να ευχαριστήσω όλους όσους με βοήθησαν με τις συμβουλές τους και με ενθάρρυναν να ολοκληρώσω αυτό το βιβλίο. Χωρίς τη στήριξή τους, θα είχα ίσως εγκαταλείψει, νικημένος από μία αίσθηση ματαιότητας. Προτιμώ να μην τους απαριθμήσω, από φόβο μήπως ξεχάσω κανέναν. Ξεχωρίζουν παλιοί φοιτητές μου, όπως ο Χάρης, ο Γιώργος, ο Όμηρος, και νέοι φίλοι μου, όπως ο Νίκος, ο Άγγελος, ο Ευάνθης. Ξεχωρίζει φυσικά και ο γιος μου.

Ραφήνα, 10 Αυγούστου 2015

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΟΥ ΔΙΧΑΣΜΟΥ 1909-1922

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1909

Μολονότι εκδηλώνεται το 1915, ο Εθνικός Διχασμός κυοφορείται ουσιαστικά ήδη από το 1909, από το κίνημα του Στρατιωτικού Συνδέσμου στο Γουδί.¹ Πρόκειται για την πρώτη αμιγώς στρατιωτική συνωμοσία από τη σύσταση του νεοελληνικού κράτους. Η ονομασία «Επανάσταση», που υιοθέτησαν όχι μόνο οι κινηματίες αλλά και γενικότερα οι σύγχρονοι, προκαλεί ακόμη και σήμερα αμφισβητήσεις, που όμως στηρίζονται σε μία παρανόηση. Επανάσταση ασφαλώς δεν υπήρξε το ίδιο το στρατιωτικό κίνημα. Επανάσταση όμως μπορεί να θεωρηθεί το σύνολο των εξελίξεων που προκάλεσε το κίνημα — ως καταλύτης με όλη τη σημασία του όρου.²

---

¹ Η αφήγηση που ακολουθεί στηρίζεται γενικά στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (ΙΕΕ)*, στα βιβλία κυρίως των Ασπρέα, Βεντήρη, Λεονταρίτη (ή Leon), καθώς και στον ημερήσιο τύπο της εποχής. Για συντομία, η αφήγηση περιορίζεται αποκλειστικά στην πολιτική ιστορία και ειδικότερα στα γεγονότα που απαρτίζουν τη διαδρομή του Εθνικού Διχασμού. Δεν περιλαμβάνει τη διπλωματική, στρατιωτική ή οικονομική ιστορία.

² Με την ίδια ακριβώς συλλογιστική, Γαλλική Επανάσταση δεν είναι

Οι εξελίξεις αυτές παραμέρισαν όλα τα μέχρι τότε πολιτικά κόμματα — που ονομάστηκαν συλλήβδην «παλαιά» (εξ ου και ο όρος «παλαιοκομματισμός») — και οδήγησαν τελικά στην ανάληψη της εξουσίας από νέες πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις, με εκφραστή τον Ελευθέριο Βενιζέλο και το Κόμμα Φιλελευθέρων. Τυπικό γνώρισμα επαναστατικής διαδικασίας μπορεί επίσης να θεωρηθεί και η αναθεώρηση του Συντάγματος το 1911 σε βάρος του απαραβίαστου της ατομικής ιδιοκτησίας, που άνοιξε τον δρόμο για την αναγκαστική απαλλοτρίωση και τη διανομή τωντσιφλικιών.

Η συγκρότηση του Στρατιωτικού Συνδέσμου υπήρξε έκφραση δυσaráεσκειας νεότερων και κατώτερων αξιωματικών (μέχρι τον βαθμό του λοχαγού), με τους οποίους συνεργάστηκαν και υπαξιωματικοί. Μόνο στο τέλος αναζητήθηκε αρχηγός ανώτερου βαθμού, στο πρόσωπο του συνταγματάρχη Ν. Ζορμπά. Με αφετηρία τα δικά τους επαγγελματικά προβλήματα, τα μέλη του Συνδέσμου δυσφορούσαν για τη γενικότερη έλλειψη πολεμικής προετοιμασίας και για τις επακόλουθες «εθνικές ταπεινώσεις», που συνεχίζονταν και μετά την οδυνηρή ήττα του 1897.

Η ύπαρξη του Συνδέσμου έγινε γνωστή από τα τέλη Ιουνίου του 1909. Μολονότι διέθετε μεγάλη πλειοψηφία στη Βουλή, ο πρωθυπουργός Γεώργιος Θεοτόκης προτίμησε να παραιτηθεί στις 4 Ιουλίου. Αντικαταστάθηκε από τον Δημήτριο Ράλλη, ισχυρότερο αντίπαλό του, που αρχικά φάνηκε διατεθειμένος να διαπραγματευθεί με τους συνωμότες. Όταν όμως επιχείρησε να τους συλλάβει στις 12 Αυγούστου, το μόνο που κατάφερε ήταν να επισπεύσει την έκρηξη του κινήματος.

απλώς η πτώση της Βασιλίσσης, αλλά το σύνολο των εξελίξεων που αυτή πυροδότησε. Το ίδιο ισχύει και για την Οκτωβριανή Επανάσταση, που δεν είναι απλώς η κατάληψη των Χειμερινών Ανακτόρων.

Το κίνημα εκδηλώθηκε το πρωί της 15ης Αυγούστου 1909 στο Γουδί,³ όπου είχαν συγκεντρωθεί περίπου 450 αξιωματικοί με 2.500 στρατιώτες, δηλ. ο κύριος όγκος των στρατιωτικών δυνάμεων της πρωτεύουσας. Η κυβέρνηση δεν διέθετε δυνάμεις ώστε να καταστείλει το κίνημα διά της βίας. Ο Δ. Ράλλης αναγκάστηκε με τη σειρά του να παραιτηθεί και πρωθυπουργός ανέλαβε ο Κυριακούλης Μαυρομιχάλης, αρχηγός του τρίτου σε δύναμη κόμματος. Αυτός δέχθηκε αμέσως τους όρους του Στρατιωτικού Συνδέσμου, με αποτέλεσμα οι κινηματίες να επιστρέψουν στις θέσεις τους, χωρίς όμως να διαλύσουν την οργάνωσή τους.

Οι όροι περιλάμβαναν όχι μόνο την αμνήστευση και επαφορά όσων αξιωματικών και υπαξιωματικών είχαν υποστηρίξει το κίνημα, αλλά και την απομάκρυνση όσων είχαν αντιταχθεί. Περιλάμβαναν επίσης την αποδοχή και υλοποίηση του «προγράμματος» του Στρατιωτικού Συνδέσμου από την κυβέρνηση και τη Βουλή. Το πρόγραμμα αυτό αφορούσε κυρίως την αναδιοργάνωση των ενόπλων δυνάμεων. Το πιο συγκεκριμένο αίτημα, που μπορούσε να ικανοποιηθεί αμέσως (όπως και έγινε), ήταν η απομάκρυνση του Διαδόχου Κωνσταντίνου και γενικά των πριγκίπων («βασιλοπαίδων») από την ενεργό στρατιωτική υπηρεσία. Με τον τρόπο αυτό θα έπαυε το καθεστώς ευνοιοκρατίας που είχαν αυτοί εγκαθιδρύσει, σε βάρος της μεγάλης πλειονότητας των αξιωματικών. Συμπληρωματικά αιτήματα ήταν η κατάργηση της Γενικής Διοικήσεως του Στρατού, που είχε μέχρι τότε ο Κωνσταντίνος, και του σώματος των γενικών επιτελών, που αποτελούσαν ευνοούμενοί του. Προτεινονταν επίσης μέτρα για τον

---

³ Πρόσφατα επικρατεί η άποψη ότι πρόκειται για επώνυμο («στου Γουδή»). Θα ήταν όμως εξεζητημένο να γίνει διόρθωση αναδρομικά. Τότε, γραφόταν τόσο «το Γουδί» όσο και «το Γουδή». Βλ. εφ. Σκριπ και εφ. *Εμπρός*, αντίστοιχα, 15 Αυγούστου 1909.

εξοπλισμό και την αναδιοργάνωση των ενόπλων δυνάμεων, όπως η πρόσκληση ξένης στρατιωτικής αποστολής κ.ά.

Κατά τα άλλα, ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος περιοριζόταν σε ένα γενικό ευχολόγιο για τη βελτίωση της διοίκησης και της παιδείας και για την πάταξη «της απαισίας συναλλαγής». Η γενικότητα και αοριστία των μη στρατιωτικών στόχων του κινήματος όχι μόνο δεν εμπόδιζε, αλλά αντίθετα βοήθησε να μεταβληθεί σε καταλύτη μίας έκρηξης λαϊκών αιτημάτων, με κοινό παρονομαστή την αόριστη αλλά επιτακτική απαίτηση «Ανόρθωσης» του κράτους. Η λαϊκή υποστήριξη επισημοποιήθηκε με εντυπωσιακό συλλαλητήριο στην Αθήνα στις 14 Σεπτεμβρίου, που οργανώθηκε από τον Σύνδεσμο σε συνεργασία με τις επαγγελματικές ιδίως οργανώσεις («συντεχνίες»). Όπως έλεγε μετά από έναν ακριβώς χρόνο ο Βενιζέλος:

Η κατά τύπον στρατιωτική αυτή εξέγερσις, εγκριθείσα διά του λαοψηφίσματος της 14 Σεπτεμβρίου, έλαβε τον χαρακτήρα αληθούς Λαϊκής Επαναστάσεως. Αλλ' η επανάστασις αύτη εστερείτο προγράμματος σαφώς διαγεγραμμένου, έλειπε δε απ' αυτής και ο ιθύνων πολιτικός νους...⁴

Ευθύς εξαρχής ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος είχε αποκλείσει την επιβολή στρατιωτικής δικτατορίας (την οποία άλλωστε ήταν εντελώς ανέτοιμος να ασκήσει). Προτίμησε να επιδιώξει την υλοποίηση του προγράμματός του μέσω της κυβέρνησης Μαυρομιχάλη (στην οποία επέβαλε αξιωματικούς της επιλογής του ως υπουργούς Στρατιωτικών και Ναυτικών) και της Βουλής (που είχε εκλεγεί το 1906). Μετά και την καταστολή του διασπαστικού κινήματος του

⁴ Λόγος στην Πλατεία Συντάγματος, 5 Σεπτεμβρίου 1910. Βλ. εφ. Χρόνος, 6 Σεπτεμβρίου 1910.

υποπλοιάρχου Κ. Τυπάλδου στις 16 Οκτωβρίου, η ιδιότυπη αυτή κατάσταση ισορροπίας μεταξύ Συνδέσμου και πολιτικών παρατάθηκε μέχρι τον Δεκέμβριο του 1909. Υπό τη δαμόκλειο σπάθη άμεσης στρατιωτικής επέμβασης, η Βουλή πράγματι ψήφισε πρωτοφανή αριθμό νομοσχεδίων (169 συνολικά), από τα οποία όμως ελάχιστα υπηρετούσαν εμφανώς την πολυπόθητη «Ανόρθωση». Μετά από διαδοχικές κρίσεις και εντάσεις, η συνεργασία του Στρατιωτικού Συνδέσμου με τους παλαιούς πολιτικούς και τη Βουλή φαινόταν ότι είχε πλέον εξαντλήσει τις δυνατότητές της. Με δεδομένη την αδυναμία όλων των παραγόντων (Συνδέσμου, πολιτικών και Στέμματος) να αναλάβουν αποφασιστική πρωτοβουλία, μόνο ένας «από μηχανής θεός» μπορούσε πλέον να βγάλει τη χώρα από το πολιτικό αδιέξοδο.

Αυτός δεν ήταν άλλος από τον Ελευθέριο Βενιζέλο, που έφθασε στην Αθήνα από την Κρήτη στις 28 Δεκεμβρίου 1909, μετά από πρόσκληση του Στρατιωτικού Συνδέσμου. Αρνήθηκε να αναλάβει πρωθυπουργός επιβάλλοντας ριζικές ανατροπές, όπως πολλοί φοβούνταν ή έλπιζαν. Αντίθετα, ανέλαβε τη διαμεσολάβηση μεταξύ Συνδέσμου και κομμάτων, προωθώντας μία συμβιβαστική λύση που έγινε τελικά δεκτή από τα δύο μεγαλύτερα κόμματα (Γ. Θεοτόκη και Δ. Ράλλη) και από τον βασιλέα Γεώργιο Α'. Αυτό επιβεβαιώθηκε και από συμβούλιο των πολιτικών αρχηγών υπό την προεδρία του βασιλέα, στις 16 Ιανουαρίου 1910.⁵ Η λύση αυτή περιλάμβανε τρία αλληλένδετα στοιχεία: (α) σύγκληση Αναθεωρητικής Βουλής για την αναθεώρηση μη θεμελιωδών διατάξεων του Συντάγματος, (β) αντικατάσταση της

⁵ Έλαβαν μέρος ο πρωθυπουργός Κ. Μαυρομιχάλης, ο πρόεδρος της Βουλής Α. Ρώμας και οι πολιτικοί αρχηγοί Γ. Θεοτόκης, Δ. Ράλλης, Α. Ζαΐμης και Στ. Δραγούμης. Βλ. εφ. *Εμπρός και Σκριπ*, 17 Ιανουαρίου 1910, που δεν χρησιμοποιούν τον όρο «Συμβούλιο του Στέμματος».

κυβέρνησης Μαυρομιχάλη από άλλη, που θα προωθούσε την πρόταση αναθεώρησης στην παρούσα Βουλή, και (γ) διάλυση του Στρατιωτικού Συνδέσμου μετά την οριστική έγκριση της πρότασης αναθεώρησης.

Επιλογή του Βενιζέλου και του Συνδέσμου ως νέος πρωθυπουργός ήταν ο Στέφανος Δραγούμης, που ανέλαβε στις 18 Ιανουαρίου. Και στη νέα κυβέρνηση εκπρόσωποι του Συνδέσμου κράτησαν τα Υπουργεία Στρατιωτικών και Ναυτικών. Στις 22 Ιανουαρίου ο Βενιζέλος επέστρεψε στην Κρήτη, έχοντας δρομολογήσει τόσο την επάνοδο της χώρας στην ομαλότητα όσο και τις εξελίξεις που θα τον έφερναν στην εξουσία.

Σε έναν μόλις μήνα, η κυβέρνηση Δραγούμη με την ομόθυμη συνεργασία των κομμάτων προώθησε την πρόταση αναθεώρησης που έγινε τελικά δεκτή από τη Βουλή στις 18 Φεβρουαρίου, με ψήφους 150 υπέρ και 11 κατά. Οι χρονοβόρες διαδικασίες που προέβλεπε το Σύνταγμα (ψήφιση της πρότασης από δύο διαδοχικές Βουλές) παρακάμφθηκαν. Στις 17 Μαρτίου ο Γεώργιος Α΄ διάβασε στη Βουλή το διάγγελμα με το οποίο αποδεχόταν την πρόταση αναθεώρησης και δεσμευόταν να συγκαλέσει Αναθεωρητική Βουλή. Αμέσως μετά, ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος ανακοίνωσε τη διάλυσή του.

Τις ίδιες μέρες (6 Μαρτίου) έγιναν στη Θεσσαλία τα μαχητικά συλλαλητήρια των κολίγων που έμειναν γνωστά με το όνομα του χωριού Κιλελέρ. Αυτά τα δραματικά γεγονότα δεν επηρέασαν καθόλου τις πολιτικές εξελίξεις στην Αθήνα, μολονότι η κυβέρνηση Δραγούμη επικρίθηκε για τις σπασμωδικές αντιδράσεις των τοπικών αρχών, που προκάλεσαν ανθρώπινα θύματα.

Στις 8 Αυγούστου 1910 έγιναν οι εκλογές για την ανάδειξη της Α΄ Αναθεωρητικής Βουλής, με διπλάσιο αριθμό βουλευτών (362) από την απλή Βουλή, όπως απαιτούσε τότε το Σύνταγμα. Τα παλαιά κόμματα, με ισχυρότερο εκείνο του Θεοτόκη, διατήρησαν συντριπτική πλειοψηφία, σχεδόν δύο

τρίτων. Χάρη στην ψήφο των επαρχιών, επιβεβαιώθηκε έτσι ο πραγματικός συσχετισμός δυνάμεων, που είχαν συσκοτίσει από έναν χρόνο το κίνημα στο Γουδί και οι επακόλουθες εκδηλώσεις της κοινής γνώμης στην πρωτεύουσα και σε άλλα αστικά κέντρα. Από τους υπόλοιπους βουλευτές, ξεχώριζαν 46 «γεωργικοί» της Θεσσαλίας. Οι άλλοι ήταν οπαδοί της «Ανόρθωσης» διαφόρων αποχρώσεων. Ανάμεσά τους και ο Ελευθέριος Βενιζέλος, που εξελέγη πρώτος στην Αττικοβοιωτία, με 32.256 ψήφους σε σύνολο 38.800 (ποσοστό 83%).⁶

Από την πρώτη στιγμή, στις 3 Σεπτεμβρίου, οι ριζοσπαστικότεροι βουλευτές (μεταξύ τους και Παλαιοκομματικοί σαν τον Κ. Μαυρομιχάλη) αξίωσαν να ανακηρυχθεί το σώμα Συντακτική Συνέλευση. Η επιλογή αυτή συνεπαγόταν το ενδεχόμενο αναθεώρησης και θεμελιωδών διατάξεων – ακόμη και της μορφής του πολιτεύματος. Με μικρή πλειοψηφία (148 υπέρ και 121 κατά) έγινε δεκτή στις 6 Σεπτεμβρίου η αναβολή του ζητήματος.⁷

Το διαφανιζόμενο νέο αδιέξοδο έλυσε και πάλι ο Βενιζέλος, που ήρθε οριστικά στην Αθήνα στις 5 Σεπτεμβρίου. Την ίδια μέρα εκφώνησε τον πρώτο του πολιτικό λόγο στην Ελλάδα, από εξώστη στην πλατεία Συντάγματος. Κατεξοχήν ιστορική στιγμή υπήρξε η αντιπαράθεσή του με μερίδα του συγκεντρωμένου πλήθους που φώναζε «Συντακτική!». Σώπασαν τελικά όταν ο Βενιζέλος για τρίτη φορά επέμεινε ότι είχε προτείνει (τον Ιανουάριο) τη σύγκληση Αναθεωρητικής Βουλής. Στη συνέχεια αρνήθηκε ότι ήταν αντιδυναστικός.

⁶ Εφ. *Εστία*, 19 Αυγούστου 1910. Το εκλογικό σύστημα (πλειοψηφικό με σφαιρίδιο) επέτρεπε να ψηφίσουν ακόμη και όλους τους υποψηφίους! Κατά συνέπεια, όσοι ψήφισαν τον Βενιζέλο δεν ήταν κατ' ανάγκη ούτε οπαδοί του ούτε οπαδοί της «Ανόρθωσης».

⁷ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Διπλής Αναθεωρητικής Βουλής*, 6 Σεπτεμβρίου 1910, σ. 13.

Κάλεσε μάλιστα το Στέμμα να «τεθή επικεφαλής της ανορθωτικής κινήσεως». Και κατέληξε: «Δεν έρχομαι ενταύθα ως αρχηγός νέου και εσχηματισμένου κόμματος. Έρχομαι απλώς σημαιοφόρος νέων πολιτικών ιδεών και υπό την σημαίαν ταύτην καλώ πάντας εκείνους, οίτινες συμμερίζονται τας ιδέας ταύτας...».⁸ Στην πραγματικότητα, το Κόμμα Φιλελευθέρων είχε ήδη ιδρυθεί λίγες μέρες νωρίτερα, από αρχική ομάδα δεκαπέντε περίπου βουλευτών.

Στο κάλεσμα του Βενιζέλου ανταποκρίθηκε τελικά ο Γεώργιος Α΄ μετά από έναν μήνα, «τιθέμενος επί κεφαλής του ειρηνικού ανορθωτικού αγώνος» και διορίζοντας τον Βενιζέλο πρωθυπουργό σε αντικατάσταση του Στ. Δραγούμη (που είχε παραιτηθεί από τις 12 Σεπτεμβρίου). Αγνοώντας τους κοινοβουλευτικούς συσχετισμούς, ο Γεώργιος κατέληξε στο συμπέρασμα ότι αυτή ήταν η καλύτερη λύση για την έξοδο από την παρατεταμένη πολιτική κρίση, αλλά και η ασφαλέστερη για τον ίδιο και τον θρόνο του. Δικαιώθηκε πανηγυρικά από τις εξελίξεις.

Η πρώτη κυβέρνηση Βενιζέλου ανέλαβε στις 6 Οκτωβρίου 1910, με τον ίδιο στα Υπουργεία Στρατιωτικών και Ναυτικών. Ο Βενιζέλος, όμως, δεν ήταν διατεθειμένος να γίνει αιχμάλωτος της Παλαιοκομματικής πλειοψηφίας της Βουλής. Έτσι, παρά την ψήφο εμπιστοσύνης που πήρε τελικά (208 υπέρ σε σύνολο μόνο 266 παρόντων),⁹ έπεισε τον Γεώργιο να διαλύσει στις 12 Οκτωβρίου την Α΄ Αναθεωρητική Βουλή, προκηρύσσοντας εκλογές για Β΄ Αναθεωρητική. Η διάλυση θεωρήθηκε συνταγματικό πραξικόπημα από τους Παλαιοκομματικούς (με επικεφαλής τους Γ. Θεοτόκη, Δ. Ράλλη και Κ. Μαυρομιχάλη), που πήραν την πρωτοφανή απόφαση

⁸ Εφ. Χρόνος, 6 Σεπτεμβρίου 1910.

⁹ Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Διπλής Αναθεωρητικής Βουλής, 11 Οκτωβρίου 1910, σ. 101.

να απόσχουν από τις νέες εκλογές. Διευκόλυναν έτσι μόνοι τους την πλήρη επικράτηση των Φιλελευθέρων και τη δική τους περιθωριοποίηση, κάτι που δεν είχαν επιτύχει ούτε το κίνημα στο Γουδί ούτε οι εκλογές της 8ης Αυγούστου.

Στις εκλογές της 28ης Νοεμβρίου 1910, η πολιτική αποχή υπολογίστηκε επίσημα από το Υπουργείο Εσωτερικών σε 8% (σε σύγκριση με τον προηγούμενο Αύγουστο), δείχνοντας την περιορισμένη απήχηση που είχε η απόφαση των Παλαιοκομματικών. Αντίθετα, οι Φιλελεύθεροι κέρδισαν 307 από τις 362 έδρες. Την αντιπολίτευση αποτελούσαν μόνο 7 «κοινωνιολόγοι» και 28 «γεωργικοί» της Θεσσαλίας, καθώς και 20 ανεξάρτητοι. Χάρη και στην αποχή των Παλαιοκομματικών, η ανανέωση του πολιτικού προσωπικού ήταν πρωτοφανής (και έμεινε ανεπανάληπτη μέχρι το 1981). Υπολογίζεται ότι 87% των μελών της Β' Αναθεωρητικής Βουλής δεν είχαν χρηματίσει βουλευτές πριν από το 1910.¹⁰

---

¹⁰ *ΙΕΕ*, τ. ΙΔ', σ. 275 (Κ. Σβολόπουλος).